

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

THE «JEWISH QUESTION» IN THE POLITICS OF THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

Зігунов В.Ю.,
студент III курсу
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

Михайліченко М.А.,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

Калюжна С.В.,
старший викладач кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету

У статті розглянуто особливості політики ЗУНР щодо забезпечення національно-культурних потреб єврейської національної меншини. Охарактеризовано ставлення єврейських політичних сил Східної Галичини до українського державотворення. Наголошено, що, незважаючи на короткий період державотворення на західноукраїнських землях і надзвичайну складність цього процесу, влада ЗУНР змогла приділити особливу увагу справам єврейської меншини. Навесні взаємини двох народів набрали нового змісту. 18 травня 1919 р. у Станіславі відбулись вибори до Єврейської Національної Ради. Результати цих виборів, а також поступлива політика української влади щодо єврейської національної меншини давали можливість сподіватись на політичне співробітництво між провідними державними інституціями обох народів. Українські політики з цього приводу зазначали, що єврейські політичні сили «хочуть вийти з нейтралітету і як окрема нація брати участь у будівництві української держави».

Наголошено на тому, що було розроблено і частково впроваджено в життя цілу низку законів і урядових постанов, спрямованих на розбудову єврейської громади Східної Галичини на засадах національно-культурної автономії, демократії і національного рівноправ'я. Серед них можна виділити: Закон про основи шкільництва, Закон про використання мови в діяльності органів державної влади, Закон про вибори до Сейму, інші правові акти, які створювали умови не лише для культурного, а й для політичного розвитку східногалицького єврейства.

На жаль, керівники як єврейської, так і української громади не змогли знайти порозуміння між собою. Діалог між єврейством і українськими політичними силами ускладнювала польсько-українська війна, яка, зрештою, і поклатала край як українській державності на теренах Східної Галичини, так і надіям єврейства на національно-культурну автономію. Українсько-єврейський діалог не встиг набрати чітких обрисів.

Разом із тим позиція уряду ЗУНР щодо єврейства є прикладом продуманої етнополітики, спрямованої на залучення національних меншин до процесу державотворення.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), Східна Галичина, Українська Національна Рада, єврейська національна меншина.

The article deals with the peculiarities of the ZUNR policy on providing national and cultural needs of the Jewish national minority. The attitude of the Jewish political forces of Eastern Galicia to the Ukrainian state formation is characterized. It was emphasized that, despite the short period of state formation in Western Ukrainian lands and the extraordinary complexity of this process, the ZUNR authorities were able to pay particular attention to the affairs of the Jewish minority. In the spring the relations between the two peoples gained new meaning. On May 18, 1919, elections to the Jewish National Council took place in Stanislaw. The results of these elections, as well as the progressive policy of the Ukrainian authorities regarding the Jewish national minority, made it possible to hope for political cooperation between the leading state institutions of both peoples. Ukrainian politicians have said that the Jewish political forces "want to come out of neutrality and as a separate nation to participate in the construction of the Ukrainian state".

It is emphasized that a number of laws and governmental regulations have been developed and implemented to build the Jewish community of Eastern Galicia on the basis of national and cultural autonomy, democracy and national equality. Among them are the Law on Fundamentals of Schooling, the Law on the Use of Language in the Activity of Public Authorities, the Law on the Elections to the Seimas, and other legal acts that created conditions not only for the cultural but also political development of East Galician Jewry.

Unfortunately, the leaders of both the Jewish and Ukrainian communities were unable to reach an understanding. The dialogue between Jewry and Ukrainian political forces was complicated by the Polish-Ukrainian war, which ultimately put an end to both Ukrainian statehood in Eastern Galicia and Jewish hopes for national and cultural autonomy. The Ukrainian-Jewish dialogue did not have a clear outline.

At the same time the ZUNR government's position on Judaism is an example of thoughtful ethno-politics aimed at involving national minorities in the process of state formation.

Key words: Western Ukrainian People's Republic (ZUNR), Eastern Galicia, Jewish Nation, Ukrainian National Council, Jewish National Minority.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасна Україна, як і 100 років тому, залишається поліетнічною країною. Перед нашою державою, як і за доби Української революції, стоїть вкрай важливе завдання – досягнення взаєморозуміння між народами, які її населяють. Отже, досвід етнонаціональної політики української влади періоду революції 1917–1921 рр. (у тому числі й щодо т.зв. «єврейського питання») потребує уважного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнонаціональна політика українських урядів періоду революції

1917–1921 рр. уже давно стала предметом досліджень українських і зарубіжних учених. Різні аспекти цього питання досліджували В. Гусев, Б. Куцмані, М. Лазаревич, Ю. Нейман, В. Сергійчук, В. Устименко та інші науковці.

Разом із тим більшість дослідників зосереджуються на періоді Центральної Ради та Директорії УНР. Водночас політика ЗУНР щодо єврейської національної меншини залишається менш дослідженою.

Західноукраїнська Народна Республіка була однією з перших держав, яка намагалася впровадити в життя

ідею єврейської національно-персональної автономії. Отже, було накопичено вагомий етнополітичний досвід, вивчення якого і є **метою** нашого дослідження.

Для реалізації зазначеної мети ми ставили перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати політику ЗУНР щодо забезпечення національно-культурних потреб українського єврейства;
- охарактеризувати ставлення єврейських політичних сил Східної Галичини до українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Перша спроба правового регулювання взаємин між українцями і представниками національних меншин Східної Галичини, серед яких єврейство завдяки своїй екстериторіальності завжди посідало окреме місце, припала на складний період українського державотворення 1918–1919 рр. Її провісником став з'їзд представників українських партій, що відбувся у Львові 25 березня 1918 р. за ініціативою Української парламентської репрезентації. Його делегати висловили прагнення до здобуття державності, а водночас заявили про визнання за всіма національними меншинами «повне забезпечення їх національної автономії та політичної рівноправності» [6, с. 60].

Національне питання гостро повстало перед створенням у жовтні 1918 р. Українською Національною Радою, яка очолила національно-визвольний рух у Галичині. В одній зі своїх перших постанов Українська Національна Рада підкреслила, що представникам будь-якої національності і віросповідання надаються і гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Рада відмовилась від дискримінаційної практики Австро-Угорщини, де євреїв вирізняли лише за віросповіданням, визнала їх окремою нацією, а також закликала національні меншини делегувати своїх представників до її складу «в кількості, відповідаючій їхньому числу населення» [8, с. 156]. Показово, що перші декларації нової влади було надруковано не тільки українською та польською, а й мовою ідиш [11, с. 191].

Ухвала Української Національної Ради знайшла широке відлуння в єврейській громадській думці: «Знаходимось під враженням історичного акта – декларації української конституції (Української Національної Ради – *автори*). Вперше в Австрії держава бачить євреїв окремою нацією», – писав наприкінці жовтня 1918 р. єврейський часопис «Nowy Dziennik» [5, с. 11].

Незважаючи на схвалення перших політичних декларацій Української Національної Ради, єврейські політичні сили не направили до її складу своїх делегатів, а натомість розпочали розбудову власних національних рад. Лише в листопаді 1918 р. вони були утворені в Бориславі, Дрогобичі, Калуші, Надвірній, Станіславі, Стрию, Тернополі, Чорткові та інших містах, а 20 листопада того ж року представниками найбільших у Галичині партій «Мізрахі», «Поалей-Ціон», «Загальні сіоністи» та Єврейської соціал-демократичної партії декларували утворення Тимчасової Єврейської Національної Ради Східної Галичини [4, с. 256]. Слід відзначити, що Уряд ЗУНР сприяв утворенню національних рад. Лідери ЗУНР розглядали їх як прообрази загальнонаціональних громадських організацій національних меншин, через які останні мали в майбутньому реалізувати право національно-культурної автономії [15].

Наступним кроком щодо забезпечення прав національних меншин стало створення 18 листопада 1918 р. інституту державних секретарів для єврейських, польських та німецьких справ у складі уряду ЗУНР. За кілька днів до цього, 13 листопада 1918 р., Українська Національна Рада прийняла «Тимчасовий Основний Закон», в якому, крім іншого, містились і політичні гарантії національним меншинам. У ньому, зокрема, зазначалось: «Українська Національна Рада виготовить конституцію для утворення

цим способом держави на основі загального, рівного, таємного і безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом і правом національно-культурної автономії для національних меншин» [8, с. 157]. Однак на заваді безпосередньому впровадженню принципів національно-персональної автономії національних меншин стали, з одного боку, розгортання польсько-української війни, з іншого – відсутність правової бази подібного утворення. Не дивно, що наявну лакуну в законодавчому полі новоствореної держави спробували заповнити представники національних меншин – делегати з'їзду Єврейських національних рад.

З'їзд Єврейських національних рад відбувався 18–20 грудня 1918 р. у Станіславі. Вироблена ним платформа передбачала створення громад – легітимно заснованих асоціацій, що мали об'єднувати представників єврейської нації, які мешкають в одній місцевості. Вищим органом представництва національної меншини мала стати Національна палата, до компетенції якої входило розв'язання проблем, пов'язаних із врегулюванням національно-політичних, культурних і релігійних справ євреїв. Загальнонаціональне представництво пропонувалось формувати шляхом проведення загальних, таємних виборів. Членами Національної палати пропонувалось вважати тих євреїв, що були б обрані до парламенту країни. Повноваження виконавчого органу Національної палати покладались на Єврейську Національну Раду Східної Галичини. Поруч із крайовою національною радою передбачалось утворення аналогічних інституцій на рівні повітів і окремих міст [6, с. 60–61].

Сформульовані на з'їзді положення були наприкінці того ж місяця передані до уряду і знайшли своє відображення в оприлюдненому 1 квітня 1919 р. розпорядженні, адресованому українським повітовим комісарам. Зміст цього документа зводився до трьох основних положень:

- 1) не ставити перешкод для політичної організації євреїв;
- 2) визначення повноважень місцевих єврейських рад: захист прав єврейської громадськості, виконання обов'язків, які раніше належали до компетенції віросповідних громад, оподаткування їхніх членів;
- 3) підтвердження повноваження Єврейської Національної Ради Східної Галичини як вищої інституції автономії єврейського населення [6, с. 61–62].

Важливим кроком на шляху до запровадження в життя конкретних механізмів національно-персональної автономії стала розробка Українською Національною Радою законопроекту про вибори до Сейму Західної Облесті УНР. Згідно із законом про вибори до Сейму ЗОУНР від 15 квітня 1919 р. національним меншинам, пропорційно до їхньої чисельності, забезпечувалось представництво в парламенті. На той час у ЗУНР 70% мешканців були українцями, 15% – поляками, 12% – євреями і 3% – німцями. Виходячи з такого співвідношення, із 226 депутатів Сейму 160 мали бути українцями, 33 – поляками, 27 – євреями і 6 – німцями. Депутатів передбачалось обирати у 12 виборчих округах. Для обиравання депутатів – євреїв мало бути створено п'ять округів: 1) Тернопіль, Золочів, Бережани – 6 місць у парламенті; 2) Самбір, Сянок, Перемишль – 5 місць; 3) Львів – 7 місць; 4) Станіслав, Стрий, Чортків – 7 місць; 5) Коломия – Буковина – 4 депутатські мандати. За депутатів будь-якої національності мали подавати голоси лише виборці однойменної національності. Активне виборче право надавалось громадянам з 20 років, пасивне – з 28. Голосування мало бути загальним, безпосереднім, рівним, таємним і пропорційним [14, с. 183–185].

Принцип пропорційного представництва був застосований і в розбудові судової влади краю. Згідно з ухваленням 21 листопада 1918 р. Законом «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» зі 104 суддів окружних судів 17 мали бути євреями [14, с. 191–195].

Узимку-навесні 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила й інші закони, які стали вагомими кроками на шляху практичного втілення засад національно-персональної автономії в життя. Перший з них – закон про використання мови в діяльності органів державної влади. Визначивши статус української мови як державної, закон від 15 лютого 1919 р. стверджував: «Законно признаним національним меншинам полишається свобода уживання як усно, так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами». При цьому громадські установи мали надавати відповідь прохачеві його рідною мовою [13, с. 46].

Одночасно залишалось чинним рішення Державного Секретаріату від 10 листопада 1918 р. про необхідність публікації законів, урядових постанов і усіх документів, що мають загальнодержавне значення, українською, польською, німецькою і єврейською мовами [14, с. 241–242].

Також було зроблено важливі кроки до розбудови національних шкіл. Так, закон про основи шкільництва від 14 лютого 1919 р. гарантував національним меншинам право на власні школи, для цього необхідно було лише зареєструватись в Секретарстві освіти. Досить швидко виникли єврейські гімназії в Станіславі, Стрию, Тернополі та Коломиї [4, с. 257].

Розробку нормативно-правової бази про освіту національних меншин продовжило розпорядження Державного секретаріату освіти та віросповідань від 26 березня 1919 р. щодо організації вивчення єврейської мови та історії ЗОУНР. Воно передбачало обов'язкове вивчення рідної мови в першому та другому класах тих середніх шкіл, де кількість учнів єврейської національності перевищувала половину їх загальної кількості. У наступні роки навчання дітей у таких навчальних закладах, а також у тих, де кількість євреїв не сягала 50% учнівського загалу, дозволялося запровадження вивчення єврейської мови «як надобов'язкового предмета», тобто предмета на вибір учнів. Щодо історії єврейського народу, то згадане розпорядження визначало: «науку єврейської історії, як тісно пов'язаною з наукою Мойсейової релігії, належить поки що вести з наукою релігії і на годинах, призначених для того предмета» [8, с. 63]. Розпорядженням цього ж секретаріату від 13 травня 1919 р. продовжено функціонування приватних курсів з вивчення єврейської мови. Те ж стосувалось і польської мови в середніх школах, якою і надалі певний час могли користуватися єврейські учні, якщо не розуміли української мови [9, с. 177].

Уряд ЗУНР активно боровся і з проявами антисемітизму серед українського загалу, так наприклад, Державним секретаріатом було видано декрет про заборону протиеврейської агітації. Після погрому в Тернополі, який відбувся 14 лютого 1919 р., трьох погромників було розстріляно. Невдовзі після протиеврейських виступів у Станіславі (березень 1919 р.) Державний секретаріат на своєму засіданні 5 квітня 1919 р. ухвалив створити у своєму складі єврейський децернат, що мав стати на сторожі інтересів єврейського населення. Його склад передбачали сформувати з урахуванням кандидатур, запропонованих Єврейською Національною Радою [4, с. 258].

З метою захисту єврейської меншини влада ЗУНР також надала їй право створити національну міліцію. У деяких місцевостях, зокрема у Львові й Тернополі, її забезпечили озброєнням та амуніцією. Єврейську міліцію було організовано як поліційні відділи [10, с. 229].

Незважаючи на прагнення українського уряду залучити шляхом впровадження гнучкої національної політики на свій бік єврейську громаду Галичини, вона обрала політику нейтралітету в конфлікті між українцями і поляками. Вже 1 листопада 1918 р. представники єврейських партій у Львові утворили Єврейський комітет громадської

безпеки, який у першій своїй відозві до одноплемінників схиляв їх до нейтралітету [2, с. 53].

Схожий зміст мала ухвала тимчасового комітету Станіславської повітової Єврейської Національної Ради від 4 листопада 1918 р.: «З народом українським і польським бажаємо повної згоди на основі «рівні з рівними» і на порозумінню у всіх справах, які всі три народи спільно обходять. У спорі обох цих народів участі не беремо і підтримуємося совершенною нейтральністю. Нашим одиноким бажанням є щоби той нещасний край, який з причин війни так много страдав, знайшов у кінці спокій, щоби ми спільними силами вилічили рани, війною йому нанесені» [3, с. 21].

Звичайно, євреям не вдалося цілковито усунутись від збройної боротьби. Польські військові загони, що протистояли українцям у Львові, силоміць залучали євреїв до війни, а у Збаражі, Зборові, Микулинцях, Озірній та інших місцевостях їх мобілізували до Української армії. Це дало привід львівському комітету громадянської безпеки вдруге засвідчити свою позицію пасивного спостерігача. 14 листопада 1918 р. з протестом проти таких дій виступили відомі діячі єврейського національного руху Юлій Айслер та Ізраель Вальдман. Однак євреям не судилось уникнути кровопролиття [4, с. 256–258].

22 листопада 1918 р. одразу після оволодіння Львовом польські вояки влаштовують триденний погром. Сигналом до початку погрому стало роззброєння єврейської міліції – єдиних на той час захисників львівського єврейства. «У Львові почався погром, – розповідав член єврейської ради Й. Тенненбаум, що мешкав у єврейському кварталі міста. – ... Три дні і три ночі несамовито шаліла польська вояччина в єврейському кварталі. Жорстоке дикунство тих солдатів переходило всі межі, вони калічили людей, насилували жінок на очах дітей, а впертих чоловіків убивали. Мужчин, жінок і дітей замикали в палаючих хатах і, хто прибіг рятувати їх, тих стріляли вартові, що блокували вулиці. Крамниці грабували, товари вантажили на військові авта й відвозили. Божниці руйнували. Святі релігійні книги (тора) дерли і кидали до каналів...» [4, с. 256–257]. Під час цього погрому, за підрахунками Я. Дашкевича, було вбито понад 150 євреїв, пограбовано понад 500 крамниць, спалено понад 50 три- і чотириповерхових будинків, розгромлено центральну синагогу – загалом постраждало близько 7000 єврейських родин [7, с. 71].

Жахливі наслідки погрому змусили діячів єврейських партій та кагалу утворити 28 листопада 1918 р. «Єврейський комітет для допомоги жертвам безпорядків і пограбувань у листопаді 1918 р. у Львові» [4, с. 257]. Посилена матеріальну допомогу надала жертвам погрому і українська влада. Також відбулось кілька спільних українсько-єврейських мітингів протесту проти погромів, вчинених поляками, зокрема у Дрогобичі [5, с. 13].

Доля багатьох євреїв – вояків УГА була трагічною. Командир пробоевого куреня лейтенант С. Ляймберг потрапив у польський полон і там загинув. Близько десятка офіцерів єврейського курення вже під час їх перебування у складі Червоної Української Галицької Армії в березні 1920 р. були заарештовані радянськими карними органами. Деякі з них загинули на Соловецьких островах, решта – повернулась до окупованої Польщею Східної Галичини [7, с. 72].

Серед євреїв були симпатизи української національної боротьби, які збирали ліки для вояків УГА, надавали значні грошові кошти українській владі, завдяки чому було розв'язано питання оплати за службу урядовцям і військовикам [4, с. 259]. Настав час коли єврейське населення почало сприймати українське військо як визволителів від польської влади з її погромами і дискримінацією. У цьому сенсі показовою є реакція євреїв Тернополя на звільнення їх міста від поляків 16 червня 1919 р., описана одним з очевидців: «Радість і ентузіазм тернопільських євреїв

у зв'язку з прибуттям наших військ були надзвичайними. Квіти до ніг, здорові на честь військ нашого першого корпусу, нашого уряду <...> лунали ще під звуки гарматних і рушничних пострілів» [5, с. 14]. Така реакція не видається дивною з огляду на той факт, що за весь період українсько-польської війни на території, яку контролювала українська влада і УГА, практично не було єврейських погромів [12, с. 7].

Однак політичний курс єврейських загальнонаціональних органів залишався незмінним. Його підтвердив установчий з'їзд Єврейської Національної Ради тієї частини Східної Галичини, яка була контрольована українськими військами. 18 грудня 1918 р. представники 22 єврейських рад проголосили: «У спорі між поляками і русинами залишаємось, як і до цього часу, на становищі повного нейтралітету». Протягом усього періоду існування ЗУНР офіційної зміни позиції Єврейської Національної Ради з цього приводу так і не відбулося. Не відіграла вирішальної ролі і відкрита підтримка українських політичних сил з боку «Поалей – Ціону», Бунду та ЄСДП [4, с. 257–259].

Навесні 1919 р. взаємини двох народів набрали нового змісту. 18 травня 1919 р. у Станіславі відбулись вибори до Єврейської Національної Ради. Участь у них взяло п'ять партій: Сіоністська, «Мізрахі», «Поалей-Ціон», ЄСДП та «Фольксспартай». Результати цих виборів, а також поступлива політика української влади щодо єврейської національної меншини давали можливість сподіватись на політичне співробітництво між провідними державними інституціями обох народів. Українські політики з цього приводу зазначали, що єврейські політичні сили «хочуть вийти з нейтралітету і як окрема нація брати участь у будівництві української держави» [4, с. 258–259].

Однак українсько-єврейський діалог не встиг набрати чітких обрисів. Українська Галицька Армія не витримала натиску польських військ і 16 липня 1919 р. відійшла на східний берег р. Збруч, залишивши територію Східної Галичини [1, с. 319]. Це поклало край як українській державності на теренах Східної Галичини, так і надіям єврейства на національно-культурну автономію.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідженого питання, можна зробити висновок, що, незважаючи на короткий період державотворення на західноукраїнських землях і надзвичайну складність цього процесу, влада ЗУНР змогла приділити особливу увагу справам єврейської меншини. Було розроблено і частково впроваджено в життя цілу низку законів і урядових постанов, спрямованих на розбудову єврейської громади Східної Галичини на засадах національно-культурної автономії, демократії і національного рівноправ'я. Серед них можна виділити: Закон про основи шкільництва від 14 лютого 1919 р., Закон про використання мови в діяльності органів державної влади від 15 лютого 1919 р., Закон про вибори до Сейму від 15 квітня 1919 р., інші правові акти, які створювали умови не лише для культурного, а й для політичного розвитку східногалицького єврейства.

На жаль, керівники як єврейської, так і української громади не змогли знайти порозуміння між собою. Діалог між єврейством і українськими політичними силами ускладнювала польсько-українська війна, яка, зрештою, і поклала край як українській державності на теренах Східної Галичини, так і надіям єврейства на національно-культурну автономію.

Разом із тим позиція уряду ЗУНР щодо єврейства є прикладом продуманої етнополітики, спрямованої на залучення національних меншин до процесу державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. Київ : Наукова думка, 1995. 687 с.
2. Вівсяна І.А. Вплив національних меншин на консолідацію українців у 1917–1920 роках. *Наукові записки КДПУ імені В. Винниченка. Серія: Історичні науки*. Випуск 9. С. 46–55.
3. Гон М. Етнополітична поведінка в умовах перехідного суспільства (Західна Україна 1918 – початку 1930-х рр.). *Людина і політика*. 2004. № 4. С. 21–28.
4. Гон М. «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки. *Хроніка*. 2000. № 21–22. С. 252–260.
5. Гон М. Євреї ЗУНР: до проблеми викладання міжетнічних взаємин у шкільному курсі історії. *Історія в школах України*. 1999. № 1. С. 10–14.
6. Гон М. Національно-персональна автономія у стратегії державного будівництва: українсько-польський досвід 1918–1923 рр. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 59–67.
7. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 68–73.
8. Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років: їхня політико-правова якість. Торонто : Смолосип, 1964. 186 с.
9. Котляр Ю. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 18. С. 175–180.
10. Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 760 с.
11. Макаренко Т. Представництво національних меншин в органах державної влади: історичний аспект. *Сіверянський літопис*. 2014. № 1–3. С. 188–192.
12. Рубльов О.С. Західноукраїнська Народна Республіка. *Історія України*. 2000. № 41. С. 7–8.
13. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (держпарат і законодавство). *Право України*. 1994. № 5–6. С. 16–29.
14. Тищик Б.І. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
15. Якубова Л.Д. Національні меншини України. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_menshyny.